

Tamara Tarasawa

DOI: 10.15290/bb.2018.10.13

*Białoruski Państwowy Uniwersytet
Pedagogiczny im. Maksima Tanki, Mińsk*
<https://orcid.org/0000-0002-9866-3149>

**Пісьменніцкае літаратуразнаўчае даследаванне:
роздум над кнігай Яна Чыквіна
“Далёкія і блізкія. Беларускае пісьменнікі замежжа”**

Максім Танк у адным з апошніх вершаў “Errata”, згадваючы свой творчы лёс, адрэдагаваны шматлікімі гістарычнымі абставінамі, пісаў: *Гартаючы // Жыцця свайго старонкі, // Шмат бачу // Дат, падзей, імён, // То выкрасленых // Некалі цензурай, // То спаленых // Агнём выратавальным... // Таму хацелася б // Да эпілога – // Калі паспею – // Дاپісаць эрату // І вены перарваныя // Злучыць*¹. Кніга Яна Чыквіна “Далёкія і блізкія. Беларускае пісьменнікі замежжа” (1997) выконвае ганаровую місію вяртання ў гісторыю нацыянальнай літаратуры той часткі беларускай літаратуры, якая прадстаўлена імёнамі пісьменнікаў, зламаных сталінска-брэжнеўскай сістэмай, залічаных у лагер злосных нацыяналістаў, ворагаў народа.

Час працы аўтара над кнігай прыпадае на перыяд складанай сацыякультурнай сітуацыі, што, безумоўна, не магло не паўплываць на стратэгічную задумку даследчыка. Самым важным момантам у тагачасных пераменах быў заняпад/страта літаратурацэнтрызму, востра ўзнікла праблема выжывання ў няпростых умовах канца XX стагоддзя. Сітуацыя постмадэрну прымусіла сумнявацца ў аўтарытэтнасці меркаванняў, сцвярджала ідэю плюралізму думак як норму і, як вынік, знікала праблема спрэчкі.

¹ М. Танк, *Errata: Вершы. Пераклады*, Мінск 1996, с. 3.

Кніга Яна Чыквіна “Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжа” вартая ўвагі як з’ява пісьменніцкай крытыкі з яе асаблівасцямі і адметнасцямі, жанравай структурай, уласнымі падыходамі да літаратуразнаўчых аспектаў. Тут знайшлі ўвасабленне розныя жанры пісьменніцкай крытыкі: нарыс, літаратурны партрэт (літаратурна-крытычны партрэт), эцюд. Гэта дае падставы гаварыць пра жанравую шматстайнасць кнігі, дзе назіраецца спалучэнне некалькіх жанрава-родавых пачаткаў: дакументальна-мемуарнай літаратуры, публіцыстыкі і жанру нарыса. Такім чынам, мы маем поліжанравую структуру працы.

Мемуарна-дакументальны пачатак у форме пісьменніцкіх успамінаў выступае, як правіла, жанравай дамінантай. У кнізе Яна Чыквіна ён узмоцнены мастацкай выразнасцю, публіцыстычным пафасам, што паглыбляе нашыя ўяўленні пра светапоглядную і эстэтычную канцэпцыю самога аўтара кнігі. Яго ацэнкі заўсёды арыгінальныя, бо гэта – погляды пісьменніка-літаратуразнаўцы, яны ўдакладняюць, паглыбляюць агульную канцэпцыю гісторыі беларускай літаратуры. Так, разважаючы над станам літаратуры 1920–30-х гадоў, Ян Чыквін піша:

Падпарадкаванне, а таксама і самападпарадкаванне, беларускай мастацкай літаратуры звужанай мэце стварэння сацыялістычнай культуры шляхам развіцця рэалізму непазбежна размывала ў ёй нацыянальныя кардынаты, “выцірала” агульнаеўрапейскія філасофскія, этычныя і эстэтычна-літаратурныя пошукі, сцягвала да – неачышчанага ходам часу – заштампаванага бытавізму. Фактычна ўся беларуская літаратура трыццаціх гадоў пад націскам знешніх і ўнутраных фактараў сваім ідэалам абрала ў змесце і форме *volens nolens* пасрэднасць. (...) Яе пасрэднасць – ілюстрацыйнасць, дэмагагічная фальсіфікацыя-міфалагізацыя-ідэалізацыя рэчаіснасці, імітацыйнасць – выяўлялася і ў адносінах да такіх фундаментальных катэгорый, як айчына, народ, мова, гісторыя. Мастацкая літаратура гэтага перыяду не прапанавала тут нічога канцэптuallyна новага. Мадэрантызм беларускай літаратуры моцна трымаўся і ўкараняўся амаль стопрацэнтным аселяненнем нацыі, а заадно і ўсёй культуры².

У гаворцы Я. Чыквіна пра таго ці іншага пісьменніка часам пераважае біяграфічны элемент, а не літаратуразнаўчы аналіз. Гэта можна патлумачыць жаданнем даследчыка ліквідаваць недастатковую інфармацыйную дасведчанасць чытача пра сацыяльна-палітычныя ўмовы жыцця мастака, яго эстэтычныя захапленні. Многа цікавых біяграфічных момантаў згадвае аўтар кнігі з жыцця Наталлі Ар-

² Я. Чыквін, *Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997, с. 9. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

сенневай, Масея Сяднёва, Янкі Юхнаўца, Кастуся Акулы (яго асабісты ліст), Юркі Геніюша. Але тым не менш мэта аповяду Яна Чыквіна – раскрыць творчую індывідуальнасць пісьменніка, яго аўтарскае мастакоўскае “я”.

Сінтэз жанраў у кнізе “Далёкія і блізкія...” сведчыць пра шматузроўневую ступень мыслення Я. Чыквіна, яго рознабаковы літаратурны талент. Гэты сінтэз паспрыяў плённаму ўвасабленню аўтарскай задумы: праўдзіва расказаць пра пісьменнікаў-беларусаў, лёс да якіх не быў літасцівым, але якія маюць поўнае права належыць да кагорты беларускіх пісьменнікаў і быць упісанымі ў гісторыю беларускай літаратуры ХХ стагоддзя, бо іх *адсутнасць у роднай культуры з’яўлялася стратай найперш для цэласнасці* (6). Гэты прабел у значнай ступені паспяхова ліквідавала “Гісторыя беларускай літаратуры ХХ ст.” (т. 4, кн. 2), выдадзеная ў 2003 годзе Інстытутам літаратуры імя Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.

Мемуарна-дакументальная аснова кнігі Яна Чыквіна не перашкоділа праяўленню аўтарскага мастацкага пачатку: гэта і псіхалагічна тонкае апісанне перажыванняў пісьменніка, і паэтычныя замалёўкі:

Усю шматмернасць і вастрывню праблемы чалавек і рэчаіснасць Янку Юхнаўцу прыйшлося спазнаць у плане асабістага лёсу вельмі рана – калі, не па сваёй волі, ён быў “укінуты” ў Нямецчыну, маючы за плячыма адно нічога не вартую на чужацкай зямлі савецкую сярэднюю адукацыю ды дваццаць пару сваіх жыццёва неапераных гадоў. (...) І перад Янкам Юхнаўцом пэўны час стаяла адкрытым трывожнае пытанне: што мне рабіць з сабою? (67–68).

Кніга “Далёкія і блізкія...” насычана мастацкімі тропамі: разгорнутыя метафары, эпітэты, параўнанні і інш. Даследчык Я. Чыквін засяроджаны на тых ці іншых учынках пісьменнікаў у сітуацыі маральнага выбару, які вельмі важны для беларускамоўнага пісьменніка ў іншай сацыякультурнай сітуацыі:

Да гэтага пакалення (экзістэнцыялістаў пяцідзiesiąтых гадоў) належыў і Янка Юхнавец. І для ягонай псіхікі, для свядомасці юнака, які нечакана для сябе самога апынуўся на эміграцыі, у чужым свеце, паратункам была тая новая філасофская канцэпцыя, у цэнтры якой знаходзілася цяпер асоба, яе існаванне як нерасчліняльная цэласнасць аб’екта і суб’екта, якая выносіла напавярх ідэю свабоды чалавека ў свеце, патрэбу “асабістага мыслення”, патрэбу пошукаў канкрэтна-асабістай ісціны, якая ўмацоўвала ў перакананні, што толькі сам чалавек стварае сваё быццё і сам, абсалютна сам адказвае за ўсе свае ўчынкі – і ёсць толькі тым, што сам сябе здзяйсняе (69).

Вобраз аўтара кнігі “Далёкія і блізкія...” адкрыта выяўлены ў аналізе літаратурнай сітуацыі пасляваеннага часу, у вызначэнні яе гістарычнай значнасці, у характарыстыцы пісьменнікаў-паплечнікаў Яна Чыквіна. Публіцыстычнасць таксама прысутнічае ў кнізе, але яна не засланяе экспрэсіўнасць аповеду, яркі вобразны стыль, прысутнасць ацэначных эпітэтаў, якія прызваны ў пэўнай ступені паўплываць на свядомасць сучаснага чытача, уразіць, здзівіць перыпетэямі прыватных пісьменніцкіх лёсаў у замежжы.

Літаратуразнавец Ян Чыквін прытрымліваецца ў кнізе храналагічнага апісання падзей у біяграфіі таго ці іншага пісьменніка. Канцэнтрацыя фактаў у асобных нарысах не раўнамерная, аб’ёмней падаюцца тыя падзеі, якія Я. Чыквін лічыць больш важнымі, канцэптуальнымі. У такіх выпадках крызісны час пераважае над біяграфічным, як, напрыклад, у нарысе пра Янку Юхнаўца, але гэтага не скажаш пра нарыс пра Кастуся Акулу, дзе Ян Чыквін змясціў ліст самога К. Акулы і фінал пакінуў адкрытым. Варта адзначыць, што пісьменнік-даследчык часцей аддае перавагу адкрытаму фіналу з яго асаблівайсэнсавай нагрузкай – дапісаць, працягнуць, пакінуць чытачу варыянты для аддумвання.

Што яднае пісьменнікаў-герояў кнігі “Далёкія і блізкія...” – Уладзіміра Гайдуга, Надзею Артымовіч, Сакрата Яновіча, Ларысу Геніюш, Наталлю Арсенневу і інш.? Найперш гэта трывалы стан барацьбы – барацьбы за выжыванне, за сцвярдженне сваёй пісьменніцкай пазіцыі, гэта супрацьстаянне іншай культуры, нежаданне быць “чужым” сярод сваіх, гэта дзёрзкі выклік цэлай савецкай дзяржаўнай сістэме.

Чыквін-даследчык не прывязаны да штодзённых падзей у жыцці творцы, ён выбірае толькі тыя факты, якія, як ён лічыць, сталі адметнай падзеяй, канцэптуальна важнай з’явай у творчай гісторыі пісьменніка. Так, распавядаючы пра Надзею Артымовіч, Чыквін-аналітык разважае над варшаўскім перыядам яе жыцця, пазначаным пячаткай адзіноты, самотнасці:

Ва ўмовах варшаўскай рэчаіснасці дагэтуляшняя суцэльная бацькоўска-хатняя біяграфічнасць пад уплывам хаатычнага прыросту новых перажыванняў, відавочна, рассыпалася і абярнулася ў фрагментарнасць, эмацыянальнае бязладдзе, у супярэчлівыя рознанапрамкавыя напружанні. Пераезд Надзеі Артымовіч з Бельска ў Варшаву – гэта нечаканы для яе самой пераскок ад “знешняй” біяграфіі як паслядоўнага “некантраляванага” наступства здарэнняў да разгортвання глыбока рэфлексаванай унутранай, душэўнай біяграфіі (209).

Вяртанне паэтэсы дадому ў Бельск Падляскі наблізіла яе да “праклятых паэтаў” Ш. Бадлера, П. Верлена, А. Рэмбо. Заканамерна паўстае пытанне: “Чаму? Любоўная драма?” Так, але гэта на паверхні. Ян Чыквін як літаратуразнаўца шукае больш глыбінныя прычыны, і яны, на яго думку, у *ідэі заняпаду, катастрофы еўрапейскай культуры*, сфармуляванай А. Шпэнглерам у кнізе “Змярканне Захаду”. У польскай культуры выказнікам ідэй катастрафізму стала групоўка “Новая хваля” і ў пэўнай ступені лірыка Надзеі Артымовіч.

Незвычайна кранальным у навукова-мастацкім даследаванні аказаўся літаратурны партрэт-эцюд Юрка Геніюша (“Партрэт з памяці”) – кароткі, але шчыльны і роздумны. Тут і цікавыя біяграфічныя моманты, і тонкія назіранні за яго творчасцю, і філасофскі роздум над перыпетыямі чалавечага лёсу.

Памёр пры нявысветленых акалічнасцях і забраў з сабою нейкі нікім яшчэ неназваны, істотны фрагмент нашага супольнага беларускага ў Польшчы свету, не выказаўшыся да канца, не выявіўшыся шырэй і глыбей, чымсьці мог. А ён меў пра што сказаць – і раннія гады свайго мітуслівага жыцця, такія неардынарныя для яго самога, і пазнейшы час, перыяд вайны, бо быў жа пры маці – асабе вельмі актыўнай у плане і творчым, і нацыянальным. Іх жа дом у Празе з’яўляўся адным з цэнтраў беларускай эміграцыі. Нам заўсёды будзе не хапаць менавіта ягонага апісання гэтай гісторыі, праніклівага допісу-дапаўнення да Сповідзі маці, Ларысы Геніюш.

Не знаючы сваёй гадзіны, здаецца, не прадчуваючы благага, Юрка Геніюш не спяшаўся, пісаў адносна мала, мяркую, што адкладаў літаратурны занятак напасля. Можа, знясілівала яго лекарская практыка, яна, відаць, псіхічна дэканцэнтравала яго, пасля чаго Юрка адпачываў, заняты сваімі шматлікімі хобі. А можа стрымлівала ягоную творчасць тое, з чым не мог не лічыцца: ён жа быў сынам, як гады гаварылася, здраднікаў айчыны, ворагаў народа, бацькоў зведаўшых Поўнач. (...) Юрка Геніюш выдзяляўся сваім інтэлігенцкім паходжаннем. Кідалася ў вочы найперш тое, што быў ён асабаю знешне вольнай. Начытанасць, валоданне замежнымі мовамі і пашана да сваёй роднай, рэдкая чысціня вымаўлення, нацыянальная годнасць, адкрытыя гарызонты поглядаў, жывое рэагаванне на атачэнне і грамадска-палітычныя з’явы, здаровая пераменлівасць паводзін былі яму натуральна ўласцівыя. Нават калі, здавалася, фарсіў нейкім кішэнным гадзіннікам са срэбраным ланцужком на камізэльцы ці шыракаполым капелюшом, Юрка не стараўся па-неафіцку бліснуць ці засланиць сабою іншых. Не абмінаў і шэрых людзей, не пазбягаў люмпенаў. Аднак, хто ведае, ці гэтая даверлівасць у адносінах з імі не была трагічнай прыступкай да заўчаснай ягонай смерці... (116–117).

Вобраз Яна Чыквіна як аўтара кнігі “Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжа” атрымлівае развіццё, нават не развіццё, а ла-

гічнае пацвярджэнне ў роздумных нататках Ул. Конана “Быццё і час у лютэрку паэзіі (Нататкі пра творчасць Яна Чыквіна)”³. Пра яркія бакі таленту Чыквіна-паэта, адметнасці яго грамадзянскай пазіцыі, філасофскай канцэпцыі светаўспрымання распавядае беларускі вучоны. Відавочна, што даследчык-прафесар Ян Чыквін зачараваны працэсам пазнання, экзістэнцыяльным станам душы творцы, яго *інтэлектуальным трагізмам* (Ул. Конан). Спалучэнне ў асобе Я. Чыквіна творчай паэтычнай натуры і ўважлівага даследчыка літаратуры паспрыяла выяўленню глыбіннага экзістэнцыяльнага канфлікту паміж урбаністычнай цывілізацыяй і “сялянскай” культурай XX і XXI стагоддзяў.

Філасоф-паэт шукае ў творчасці сваіх паплечнікаў сапраўды быццёвыя глыбіні і выяўляе іх далікатна, нюансіравана, элегічна задумлена. У. Конан піша: ... *мяне зацікавіла ў паэзіі Яна Чыквіна моцная ў славянскіх літаратурах, умоўна кажучы, эсхаталагічная плынь з яе гранічнымі пытаннямі, звернутымі да быцця і культуры. Зацікавіла, бо яна ўяўляецца мне духоўнай рэшткай літаратуры як прароцтва, якой была паэзія ад біблейскіх прарокаў да Аляксандра Блока ў Расіі і Янкі Купалы ў Беларусі. І, мабыць, іх духоўных сыноў у сучаснай літаратуры* (257). Шырокі дыяпазон уласна чыквінаўскай мастацкай палітры выразна прысутнічае ў яго навукова-даследчых працах.

Навукоўцамі заўважана, што найбольшую папулярнасць у пісьменніцкай крытыцы маюць эсэ, як найбольш свабодная жанравая форма, і літаратурны партрэт, які можна разглядаць як дыялог дзвюх творчых сістэм. У літаратурным партрэце спасціжэнне асобы мастака адбываецца праз даследаванне яго творчасці. Літаратурна-крытычны партрэт спалучае ў сабе аналіз творчасці пісьменніка, яго псіхалогіі і біяграфічную інфармацыю. Чыквінаўскі літаратурны партрэт насычаны элементамі мастацкай вобразнасці, лірызмам, эмацыянальнасцю і суб’ектыўным аўтарскім пачаткам, якія прызваны найпаўней раскрыць унутраны свет таго, пра каго піша Я. Чыквін. Але кожны пісьменнік як яркая і самабытная асоба можа істотна мадыфікаваць традыцыйныя жанры крытыкі, і тады мы будзем мець справу з так званай **крытычнай прозай** пісьменніка. Кніга Яна Чыквіна “Далёкія і блізкія...” і ёсць зборнік крытычнай прозы пісьменніка Чыквіна.

Чыквінаўскія ацэнкі прадстаўляюць яго бачанне ролі мастака ў сучасным свеце, маральных ідэалаў, грамадзянскага доўгу творцы.

³ Ул. Конан, *Быццё і час у лютэрку паэзіі (Нататкі пра творчасць Яна Чыквіна)*, (у:) Я. Чыквін, *Далёкія і блізкія. Беларускае пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997, с. 185–196.

У кнізе “Далёкія і блізкія...” разважанні Яна Чыквіна дасягнулі той ступені абагульнення, калі лёс асобнага мастака дапамагае зразумець час, эпоху, у якія той жыў, і лёсавызначальныя моманты ў гісторыі развіцця беларускай літаратуры наогул.

Характар разважанняў Я. Чыквіна пра пісьменнікаў-сучаснікаў, іх выбар вызначаюцца яго асабістымі адносінамі да грамадзянскіх пазіцый гэтых аўтараў і да творчасці як аднаго з аспектаў праяўлення іх асобы. Вось як пра гэта піша пісьменнік-даследчык-навуковец: *З перспектывы гадоў у лёсе творцаў беларускай эміграцыі і “белавежцаў” мне выразна праглядае тыпалогія жыццёвых абставін. І адны, і другія, апынуўшыся за межамі Беларусі, без надзеі быць пачутымі, засталіся верныя роднаму слову, нібыта абраныя спавядаюць яго насуперак неспрыяльным сацыяльным варункам* (6). Тут праявілася адна з асаблівасцей пісьменніцкай крытыкі, а менавіта – уласна грамадзянскі і эстэтычны кампанент. Далей чытаем:

У шырокім плане кніга “Далёкія і блізкія” – гэта спроба спасціжэння менавіта часткі цэлага. Прычым у працы не ставіліся задачы ўсебаковага ахопу і аналізу творчасці ўсіх беларускіх пісьменнікаў замежжа. Асноўнай мэтай бачылася найперш асэнсаванне творчай індывідуальнасці тых майстроў прыгожага пісьменства, хто сваімі творами, асаджанымі ў агульнаеўрапейскім літаратурным, культурным і філасофскім кантэксце, выразна выказвае сваё адметнае слова. Тых майстроў, чые творы не зліваюцца з прадукцыяй масавага ўжытку. Пошукі гэтай, у кожным выпадку сваёй, непаўторнасці, што робіць аднаго пісьменніка непадобным да другога, і вызначылі той галоўны шлях, на якім прапануемая кніга разгортваецца структурна і кампазіцыйна (6–7).

Пісьменніцкая крытыка, пісьменніцкае літаратуразнаўчае даследаванне вывучаецца не так даўно. Навукоўцы перш за ўсё звярнулі ўвагу на падкрэсленную суб’ектыўнасць гэтай літаратурнай дзейнасці, якая абумоўлена аўтарскай устаноўкай паказаць свой уласны варыянт асэнсавання мастацкіх з’яў. А гэта і ёсць тое, што называюць **эстэтычнай канцэпцыяй пісьменніка**. Менавіта праз такі тып кнігі творца адкрыта выказвае свае думкі пра мастацтва наогул, фармулюе свой погляд на свет, адносіны да пабрацімаў па цэху. Вобразны лад мыслення пісьменніка рэалізуецца і ў навуковым даследаванні, хаця прафесійная крытыка таксама не пазбаўлена сродкаў выразнасці. Тым не менш крытык-прафесіянал ацэньвае твор мастацтва найперш праз навуковы аналіз. Творчы вопыт і інтуіцыя пісьменніка-крытыка даюць падставы для прамой ацэнкі мастацкіх з’яў. Пісьменніцкія ацэнкі часта не патрабуюць доказаў, іх выказванні аб літаратуры не

ёсць аналіз, а інтэрпрэтацыя, аўтарытэт якой трымаецца на поўным даверы чытача да пісьменніка-крытыка.

L I T E R A T U R A

Tank M., *Errata: Veršy. Peraklady*, Minsk 1996 [Танк М., *Errata: Вершы. Пераклады*, Мінск 1996]

Čykvín Ā., *Dalėkiā i blizkiā. Belaruskīa pīs'mennīkī zamežža*, Belastok 1997 [Чыквін Я., *Далёкія і блізкія. Беларуская пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997].

Konan Ul., *Byccė i čas u lūstėrku paėzīi (Natatkī pra tvorčasc' Āna Čykvīna)*, (u:) Čykvín Ā., *Dalėkiā i blizkiā. Belaruskīa pīs'mennīkī zamežža*, Belastok 1997 [Конан Ул., *Быццё і час у лўстэрку паэзіі (Наматкі пра творчасць Яна Чыквіна)*, (у:) Чыквін Я., *Далёкія і блізкія. Беларуская пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997].

S U M M A R Y

REFLECTIONS ON THE BOOK

“ДАЛЁКІЯ І БЛІЗКІЯ. БЕЛАРУСКІЯ ПІСЬМЕННІКІ ЗАМЕЖЖА”

BY JAN CZYKWIN

The article analyzes the book “Далёкія і блізкія. Беларуская пісьменнікі замежжа” by Jan Czykwin as a phenomenon of literary criticism with its specific features of the genre structure and the author’s approach to literary aspects. The emphasis is put on different genres of literary criticism: an essay, a literary portrait, a sketch, which justifies discussion on the genre variety of the book that consists of genre-generic forms such as documentary-memoir literature, journalism and essays.

Key words: literary critic, Belarusian literature, essay, literary portrait, sketch.

S T R E S Z C Z E N I E

REFLEKSJE NAD KSIĄŻKĄ JANA CZYKWINA

“ДАЛЁКІЯ І БЛІЗКІЯ. БЕЛАРУСКІЯ ПІСЬМЕННІКІ ЗАМЕЖЖА”

W artykule omówiono książkę “Далёкія і блізкія. Беларуская пісьменнікі замежжа” jako zjawisko krytyki literackiej z jej specyficzną strukturą gatunkową i podejściem autora do kwestii literackich. Szczególną uwagę skierowano na różnorodne gatunki krytyki literackiej, takie jak esej, portret literacki, szkic, co motywuje dyskusję na temat różnorodności gatunkowej książki, która składa się z takich form gatunkowo-genetycznych jak literatura dokumentalno-pamiętnikarska, publicystyka, esej.

Słowa kluczowe: krytyk literacki, literatura białoruska, esej, portret literacki, szkic.